

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА»

Основною побудови методології дослідження став системний підхід. У процесі дослідження застосовувалися загальні та конкретні наукові методи, а саме: абстрагування - для визначення сутності соціально-економічних криз та обґрунтувань застосування до них окремих класифікаційних ознак; аналізу - для дослідження змістового наповнення понять «криза», «криза системи», «криза соціально-економічної системи»; синтезу - для уточнення формулювань понять «криза соціально-економічної системи» та «соціально-економічна криза».

Виявлено дуальне розуміння (динамічне та статичне) сутності кризи у соціально-економічній сфері за результатами аналізу змістового наповнення понять «криза», «криза системи», «соціально-економічна криза» в цілому та за окремими компонентами. Як динамічне визначено поняття «соціально-економічна криза», формулювання якого уточнено як зміни, перелам у перебігу соціально-економічних процесів, що призводять до дестабілізації відповідних соціально-економічних систем. Як статичне визначено поняття «криза соціально-економічної системи», що сформульовано як погіршення її стану, яке визначається дестабілізацією соціально-економічних процесів та може обумовити руйнування самої системи. Зазначені поняття є спорідненими за базовими економічними категоріями, однак не є ідентичними у зв'язку з відмінностями за групою основних емпіричних об'єктів. Проведено критичну оцінку існуючих систем класифікації криз у соціально-економічних процесах та виявлено розбіжності змісту відповідних понять. Окреслено шляхи розвитку класифікації та типології соціально-економічних криз та криз соціально-економічних систем.

Набули подальшого розвитку теоретичні засади оцінки змісту та типології криз у соціально-економічних процесах за рахунок уточнення понять «соціально-економічна криза» та «криза соціально-економічної системи» на основі аналізу етимології вихідних понять та змістового наповнення їх компонентів, що дає змогу розвинути методичне підґрунтя для якісної оцінки соціально-економічних криз на основі системного підходу.

Отримані результати сприятимуть удосконаленню процесу оцінки джерел виникнення та механізмів перебігу сучасних економічних криз як циклічного, так і нециклічного характеру.

Ключові слова: криза, криза системи, соціально-економічна криза, криза соціально-економічної системи, класифікація криз, аналіз змістового наповнення.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку людського суспільства характеризується зростанням кількості та глибини деструктивних явищ в усіх аспектах людського буття – від підтримання сталості суспільних інституцій до забезпечення потреб окремих індивідуумів. В економіці ці деструктивні явища проявляються найбільш яскраво, відтворюють самі себе, екстраполуються на різні рівні економічних систем та призводять до суттєвих геополітичних трансформацій. Словом, кризові явища часто мають глобальний, системний характер. Водночас посилюється і зворотний зв'язок – від деструктивних суспільних явищ до зростання нестабільності в економічних системах. Економічні кризи стали невід'ємною частиною суспільного життя. Зростання частоти та глибини економічних криз обумовило посилення інтересу науковців до визначення причин їх виникнення, механізму перебігу та способів запобігання. Як напрям наукових досліджень вивчення природи та способів протидії економічним кризам є надто широким у зв'язку з їх різноманітністю, що не зменшує актуальності проведення подібних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню сутності, природи, механізмів виникнення криз присвячено значну кількість праць науковців у всьому світі. Серед них можна навести праці Л. Бальцеровича, Л. Бартона, О. Бленчарда, В. Івантера, А. Ілларіонова, Г. Кальво, Д. Кауфмана, Дж. Кейнса, М. Кондратьєва, Я. Корнаї, П. Кругмана, Т. Мальтуса, К. Маркса, С. Мілля, Б. Пінто, Е. Поротті, Д. Рікардо, А. Ослунда, Дж. Сакса, П. Самуельсона, А. Сміта, М. Шаффра, Ю. Хабермаса, Й. Шумпетера, В. Ширмера. Значним є доробок і українських науковців, таких як М. Туган-Барановський, Є. Варга, Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, В. Геєць, С. Дорогунцов, І. Жилиєв, М. Кизим, Є. Коротков, С. Меншиков, І. Лукінов, С. Мочерний, Ю. Пахомов, В. Черняк, М. Чумаченко.

Особливо докладно описано науковцями циклічні кризи. Зокрема промисловим кризам присвячено відому працю М. Туган-Барановського «Періодичні промислові кризи. Історія англійських криз. Загальна теорія криз» (1923 р. [1]). Протягом ХХ ст. виявлено кілька різновидів циклічності розвитку економіки: ультракороткі цикли Дж. Кітчана (3–5 років) [2], короткі цикли К. Жюгляра (7–11 років) [3], Лабруса (10–12 років), гіперцикли Коваля (8–20 років), С. Кузнеця (18–25 років) [4], довгі хвилі Кондратьєва (більше 50 років) [5]. Відомою сучасною працею стосовно сутності криз, їх різновидів та прогнозування настання та перебігу є праця Ю.В. Яковця [6].

Більшість наукових праць концентрується на визначенні циклічності та причин виникнення цієї циклічності. Серед таких причин визначали зокрема: недостатність виробництва продукції, перевиробництво продукції, динаміку економічної кон'юнктури, накопичення структурних диспропорцій, особливості монетарної динаміки, неузгодженість динаміки цін на товарних ринках і ринках цінностей, впровадження інновацій тощо. Однак наприкінці ХХ ст. все частішими та глибшими стають кризи, які жодним чином не вписуються у визначені раніше закономірності циклічності та не пов'язані з визначеними причинами циклічності. Виникнення таких криз пов'язують зі значними помилками в економічній політиці, випадковими подіями у функціонуванні окремих фінансових інструментів, кризовими очікуваннями економічних агентів, впливом новин щодо економічних подій тощо. Виникає навіть окрема концепція впливу випадкових подій на злам закономірних тенденцій соціально-економічного розвитку – так звана концепція «чорного лебедя» [7].

Отже, виникнення розбіжностей між усталеними теоріями виникнення криз та реаліями сучасного економічного життя визначило новий мейнстрим економічної думки – розвиток теорії криз, яка б враховувала їх історичне та сучасне різноманіття та давала б узгоджене розуміння сутності та механізму виникнення. Актуальність подібних досліджень визначається також і тим, що розбіжності існують не тільки в розумінні механізму виникнення та розвитку криз, описі закономірностей їх перебігу (в тому числі і формалізованому), а й у формуванні теоретичного розуміння сутності соціально-економічних криз, формулюванні відповідного поняття та коректному визначенні класифікації та типології криз тощо.

Формулювання мети статті. Наведене вище і визначило мету статті – розвиток теоретичних засад дослідження соціально-економічних криз. Основними методами дослідження стали: абстрагування – для визначення сутності соціально-економічних криз та обґрунтувань застосування до них окремих класифікаційних ознак; аналізу – для дослідження змістового наповнення понять «криза», «криза системи», «криза соціально-економічної системи»; синтезу – для уточнення формулювань понять «криза соціально-економічної системи» та «соціально-економічна криза».

Виклад основного матеріалу дослідження. Саме поняття «криза» грецького походження (κρίσις – криза), що означає різку зміну (перелом), тяжкий стан, процес, поворотний пункт [8], має дві основні спрямованості розуміння:

– динамічне – як зміну в процесі, що характеризується особливою значущістю, швидкістю, гостротою;

– статичне – як тяжкий стан чого-небудь (системи, особи тощо), який відрізняється від його звичайного стану.

Таке саме розуміння поняття відображають і словники: «Словарь русского языка» С.И. Ожегова [9], «Великий тлумачний словник української мови» В. Т. Бусела [10, с. 464], «Новий словник іншомовних слів» Л.І. Шевченка та ін. [11, с. 329], «Словарь иностранных слов» И.В. Лехина и Ф.Н. Петрова [12, с. 202] та «Політична енциклопедія» Ю. Левенець та ін. [13, с. 373].

Однак уже в розумінні поняття «криза системи» виникають суттєві розбіжності. Так, основоположник теорії систем О. Богданов, окрім розуміння кризи системи як «перелому, зміни», розуміє кризу як «завершення існування системи», «перехід системи», виключаючи вихідний статичний сенс поняття [14]. Динамічної інтерпретації розуміння поняття «криза системи» дотримуються Р.Л. Акофф [15], І. Ансоф [16], С.А. Кравченко [17, с. 184], Ю. Левенець, Ю. Шаповал [13, с. 373]. Однак при цьому науковці не завжди виходять з етимологічного першого змісту поняття «криза». Так, поняття кризи інтерпретується як «зміна», «перелом», «перехід», «процес» у застосуванні до самої системи, її стану, рівноваги, трансформації. Статичне розуміння поняття «криза системи» також зустрічається в науковій літературі, але набагато рідше (І. Ансофф [16], З. Шершнева [18], А. Чернявський [19, с. 169]). Кризу системи вважають етапом, фазою, періодом її розвитку, що характеризується важким станом, близькістю до руйнування. Аналіз змістового наповнення понять «криза» та «криза системи» дає змогу виявити їх етимологічний зв'язок та підпорядкованість статичного розуміння розумінню динамічному.

Змістове наповнення поняття «соціально-економічна криза» проаналізовано на основі визначень І. Василенка, Е. Короткова [20], О.Б. Ватченко, Р.С. Шаранова [21, с. 151], Ю.П. Владика [22, с. 61], С.А. Кравченка [17, с. 184], І.В. Кривов'язюка [23, с. 5], Б.А. Райзберга, Л.Ш. Лозовського, О.Б. Стародубцевої [24, с. 213]. Аналіз змістового наповнення поняття «криза соціально-економічної системи» дав більш широкі та неоднозначні результати (рис. 1).

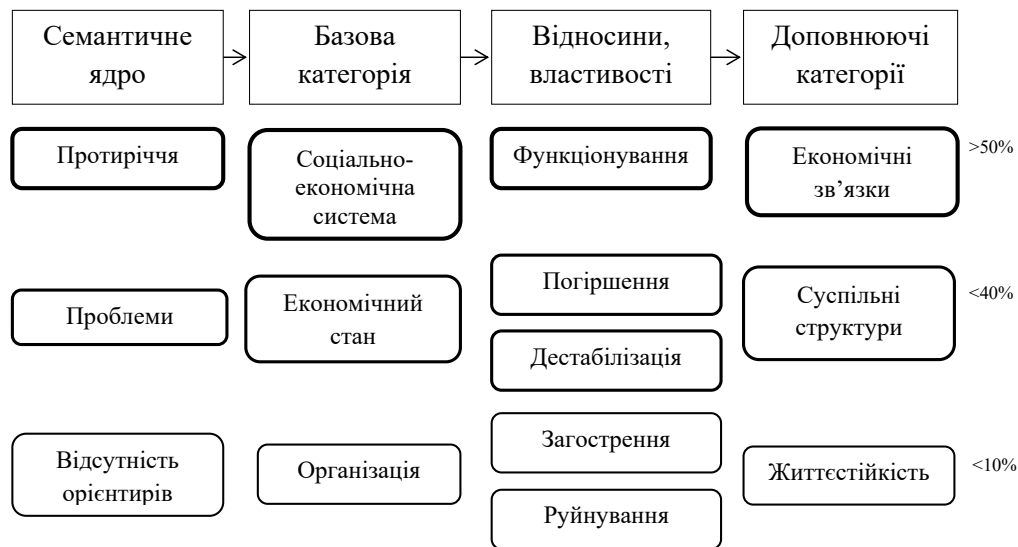

Рис. 1. Змістове наповнення існуючих розумінь поняття «соціально-економічна криза»

Зокрема як семантичне ядро поняття найбільш часто використовується поняття «протиріччя», менш часто – «проблеми» і зовсім рідко – «відсутність орієнтирів». Жодне із зазначених понять не має безпосереднього змістового зв'язку з поняттям «криза».

Базова категорія, що переважно зустрічається в проаналізованих формулюваннях поняття «соціально-економічна криза», – це переважно категорія соціально-економічної системи, інколи – категорія економічного стану. Як першу, так і другу категорію коректно застосовувати при статичному розумінні поняття.

Різноманітними є процеси, відносини, властивості, особливості (процесів), які використовують науковці при формулюванні поняття – від «функціонування» до «руйнування». Так само широко застосовуються доповнюючі категорії, що характеризуються певною неузгодженістю.

Виходячи із змістового наповнення вихідного поняття «криза» та коректного застосування економічної термінології пропонуємо таку його структуру (рис. 2).

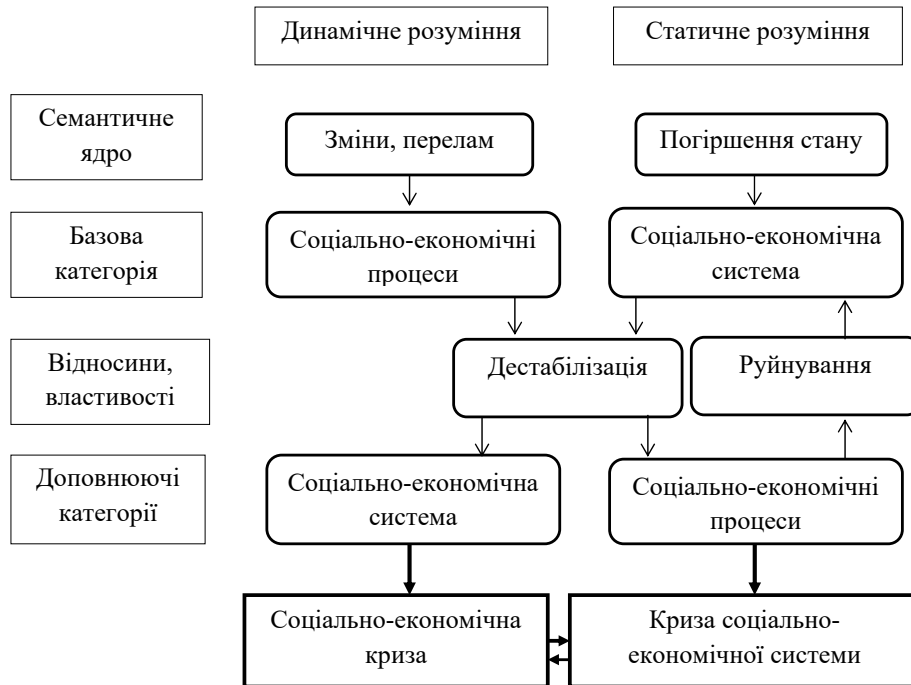

Рис. 2. Пропоноване змістове наповнення понять «соціально-економічна криза» та «криза соціально-економічної системи»

Основою формулювань є динамічне та статичне розуміння поняття «криза». Формулювання поняття «соціально-економічна криза» ґрунтується на її ідентифікації як зламу, перелому. Базовою категорією є категорія соціально-економічних процесів. Процеси як явище можуть мати нормальний перебіг або бути дестабілізованими. Вочевидь, для кризи характерною є дестабілізація соціально-економічних процесів. Дестабілізація процесів, у свою чергу призводить до дестабілізації соціально-економічної системи, в якій вони відбуваються. Тим самим соціально-економічна криза обумовлює кризу соціально-економічної системи.

Криза соціально-економічної системи – поняття, що співвідноситься із статичним аспектом етимологічно первинного поняття «кризи» і формулюється як «погіршення стану соціально-економічної системи». Причиною погіршення стану соціально-економічної системи є дестабілізація соціально-економічних процесів, а наслідком – відновлення попереднього стану системи, її трансформація або руйнування.

Отже, формулювання понять «соціально-економічна криза» та «криза соціально-економічної системи» можуть бути такими:

– соціально-економічна криза – це зміни, перелам у перебігу соціально-економічних процесів, що призводять до дестабілізації відповідних соціально-економічних систем;

– криза соціально-економічної системи – це погіршення її стану, яке визначається дестабілізацією соціально-економічних процесів та може обумовити руйнування самої системи.

Зазначені формулювання є спорідненими та взаємопов'язаними, частково відображають механізм зв'язку між виникненням кризових явищ у перебігу соціально-економічних процесів та функціонуванні соціально-економічних систем, але не є ідентичними.

Змістове наповнення поняття «соціально-економічна криза» характеризується внутрішніми суперечностями, оскільки і системи класифікації, які пропонуються для формування типології криз, також є неузгодженими, частково повторюють одна одну або мають застосування не до об'єктивної характеристики криз, а в межах їх суб'єктивної оцінки. Наприклад, виокремлюють такі системи класифікації криз [22, с. 62; 23, с. 5–6; 25, с. 19; 26, с. 96; 27, с. 75]:

– за мірою охоплення соціально-економічної системи – загальні (охоплюють соціально-економічну систему в цілому) та локальні (охоплюють тільки частину системи);

– за ступенем поширення – глобальні, міжнародні, світові, регіональні, національні, місцеві, галузеві;

– за мірою прояву – макрокризи (визначають виникнення низки проблем у значних масштабах прояву) та мікрোকризи (визначають виникнення однієї-двох проблем, масштаби прояву незначні);

– за групою суспільних відносин, які охоплює криза – політичні, економічні, соціальні, організаційні, психологічні, технологічні тощо;

– за характером – циклічні, структурні, модифіковані, комбіновані, перехідні;

– за причинами виникнення – природні, суспільні, екологічні;

– за рівнем передбачуваності – закономірні / передбачувані та випадкові / непередбачувані. Різновидом закономірних криз є циклічні кризи;

– за характером перебігу – явні та латентні;

– за повторюваністю – разові, перманентні;

– за глибиною наслідків – глибокі та легкі;

– за тривалістю – затяжні та короточасні;

– за ідентичністю – унікальні, аналогові;

– за можливістю трансформації – трансформаційні, нетрансформаційні;

– за темпами розгортання – регресуюча криза (темпи розгортання якої з часом спадають) та прогресуюча криза (темпи розгортання з часом зростають);

– за ступенем розгортання кризового стану – початкова криза (криза, за якої незначним чином погіршується частина макроекономічних показників), наростаюча криза (погіршуються всі макроекономічні показники, окремі з них значним чином, деструктивні явища набувають системного характеру), спадаюча криза (частина макроекономічних показників набувають позитивної динаміки, інші перебувають у статичному стані) та депресивна криза (криза, для якої характерною є відсутність будь-якої динаміки макроекономічних показників, як правило, настає після стрімкого та глибокого їх погіршення);

– за наслідками – руйнівні, частково руйнівні, неруйнівні, оздоровчі.

Така значна кількість систем класифікації криз свідчить про відсутність узгодженості наукової думки щодо їх сутності, різновидів, механізмів виникнення та перебігу. Крім того, за переважною більшістю класифікаційних ознак простежується, що мова йде перш за все про циклічні кризи. Нециклічні кризи відстежуються у системах класифікації тільки за їх похідними ознаками – можливістю прогнозувати, наслідками тощо.

Більш коректним при класифікації соціально-економічних криз та криз соціально-економічних систем, на нашу думку, буде виходити з класифікацій, що стосуються компонентів формулювань вихідних понять.

Так, стосовно соціально-економічних процесів вирізняють такі системи класифікації [28, с. 55]: за носіями процесу (соціальні, економічні); за відношенням до природи причин (ендогенні, екзогенні); за можливістю впливу (контрольовані, неконтрольовані); за відображенням у свідомості (явні, приховані); за швидкістю процесу (стрімкі, рівномірні, повільні); за часовим горизонтом (короткострокові, середньострокові, довгострокові); за джерелом виникнення (випадкові, закономірні); за ступенем відкритості (відкриті, закриті); за стабільністю перебігу (стабільні, нестабільні); за значущістю змін (базові, периферійні); за рівнем процесу (макро-, мезо-, мікропроцеси); залежно від сприйняття (прості, складні). Ці ж системи класифікації можуть бути застосовані до соціально-економічних криз (оскільки саме соціально-економічні процеси є базовою категорією в розумінні змісту відповідного поняття) і формувати їх типологію.

Однак серед наведених систем класифікації є такі, що не характеризують соціально-економічні процеси як об'єктивно існуюче явище, незалежне від волі та сприйняття окремих суб'єктів. Такі системи класифікації стосуються, швидше, процесів як носіїв або об'єктів впливу людини і не можуть стосуватися соціально-економічних криз. Отже, до ознак класифікації соціально-економічних криз можна включити: носія кризових процесів; швидкість процесів; часовий горизонт; джерело виникнення; ступінь відкритості; стабільність перебігу; значущість змін; рівень процесу. Зазначені класифікаційні ознаки не можуть бути застосовані до криз соціально-економічних систем, оскільки не стосуються емпіричних об'єктів зазначеного поняття.

Соціально-економічні системи класифікують [29, с. 29–30]: за технологічним способом виробництва (доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні); за формою власності в системі (приватна, суспільна власність на засоби виробництва та різні проміжні форми) тощо. Водночас класифікація соціально-економічних систем залежить від підходу в її сприйнятті – морфологічного, еволюційного, методологічного. Тим самим кризи можуть бути класифіковані за видами соціально-економічних систем, але такий спосіб їх класифікації не дає уявлення про особливості виникнення та перебігу криз.

Висновки. Таким чином, поняття соціально-економічної кризи має глибоке етимологічне коріння, що не завадило виникнути широким розбіжностям у науковій думці щодо його інтерпретації. Аналіз змістового наповнення понять «криза», «криза системи», «соціально-економічна криза» в цілому та за окремими компонентами дав змогу виявити дуальне розуміння відповідних понять: динамічне і статичне. Відповідно до динамічного розуміння кризи в соціально-економічних процесах було уточнено її формулювання – як змін, переламу в перебігу соціально-економічних процесів, що призводять до дестабілізації відповідних соціально-економічних систем. Статичне розуміння кризи в соціально-економічних процесах сформувало підстави до уточнення формулювання поняття «криза соціально-економічної системи» як погіршення її стану, яке визначається дестабілізацією соціально-економічних процесів та може обумовити руйнування самої системи. Уточнені формулювання зазначених понять стали основою для критичного вибору систем класифікації соціально-економічних криз, що в подальшому визначатиме вибір методології їх дослідження.

Список використаної літератури

1. Туган-Барановский М. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. Петроград, 1923. 574 с.
2. Kitchin J. Cycles and Trends in Economic Factors. *Review of Economics and Statistics*. The MIT Press, 1923. Vol. 5. No. 1. P. 10–16.

3. Korotayev A.V., Tsirel S.V. **A Spectral Analysis of World GDP Dynamics: Kondratieff Waves, Kuznets Swings, Juglar and Kitchin Cycles in Global Economic Development, and the 2008–2009 Economic Crisis.** *Structure and Dynamics*. 2010. Vol. 4. 1. P. 3–57.

4. Kuznets S. **Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuations.** Boston: Houghton Mifflin, 1930. 536 p. URL: <https://dspace.gipe.ac.in/xmlui/handle/10973/24893>

5. Кондратьев Н.Д. **Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения.** Избранные труды. Москва: Экономика, 2002. 860 с.

6. Яковец Ю.В. **Циклы. Кризисы. Прогнозы.** Москва: Наука, 1999. 448 с.

7. Талей Н.Н. **Чорний лебідь: про неймовірне у реальному житті.** Київ, 2017. 392 с.

8. **Словарь греческо-русский.** URL: <https://ru.glosbe.com/el/ru>

9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. **Толковый словарь русского языка.** URL: <https://modernlib.net/books/ozhegovs/tolkoviyslovarrusskogoyazyka/read/>

10. Бусел В.Т. **Великий тлумачний словник української мови.** Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

11. Шевченко Л.І., Ніка О.І., Хом'як О.І., Дем'янюк А.А. **Новий словник іншомовних слів.** Київ: Арій, 2008. 672 с.

12. Лехин И.В., Петров Ф.Н. **Словарь иностранных слов.** Москва: Гос. изд-во ин. и нац. сл., 1949. 805 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/799321/>

13. **Левенець Ю., Шаповал Ю. Політична енциклопедія.** Київ: Парламентське вид-во, 2011. 808 с.

14. Богданов А. **Тектология. Всеобщая организационная наука.** Кн. 1. Москва: Экономика, 1989. 304 с.

15. Акофф Р.Л. **Искусство решения проблем.** Москва, 1982. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/7078>

16. Ансофф И.Г. **Стратегическое управление.** Москва, 1989. 358 с.

17. Кравченко С.А. **Социологический энциклопедический русско-английский словарь.** Москва: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2004. 511 с.

18. Шершньова З.Є., Багацький В.М., Гетманцева Н.Д. **Антикризове управління підприємством: навч. посіб.** Київ: КНЕУ, 2007. 680 с.

19. Мирошниченко Ю.В., Момот Е.В. **Трактовка понятия «кризис» и причин его возникновения как вектор антикризисного управления.** *Бизнес Информ.* 2011. № 8. С. 168–171.

20. Василенко В.О. **Антикризове управління підприємством: навч. посіб.** Київ: ЦУЛ, 2003. 504 с.

21. Ватченко О.Б., Шаранов Р.С. **Генезис поняття «криза» у розвитку соціально-економічних систем.** *Бизнес-навігатор.* 2019. Вип. 6.1-1 (56). С. 148–153.

22. Владика Ю.П. **Кризові стани в економіці: причини та наслідки.** *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. Вип. 12. Ч. 1. С. 60–63.

23. Кривов'язюк І.В. **Кризові явища в українській економіці та їх зв'язок із циклічністю.** *Економіка та держава.* 2010. № 12. С. 5–8.

24. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева А.Б. **Современный экономический словарь.** Москва: ИНФРА-М, 2008. 512 с.

25. Барановський О.І. **Сутність і різновиди фінансових криз.** *Фінанси України.* 2009. № 5. С. 3–20.

26. Шатайло О. **Кризи соціально-економічних систем: прояви та ознаки.** *Вісник КНТЕУ.* 2019. № 2. С. 91–102.

27. Кіслов Д.В. **Гібридні кризи соціально-економічних систем.** *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 10. С. 73–77.

28. Прийма С.С., Приймак В.І. **Теоретичні основи трактування поняття «соціально-економічні процеси в ринковій економіці».** *Причорноморські економічні студії.* 2020. Вип. 57. С. 51–56.

29. Сидорович О. **Інституціональний контекст класифікації та типологізації соціально-економічних систем.** *Економічна теорія.* 2017. № 2. С. 19–33.